
	Voorwoord bij herziene tiende druk	7
	Inleiding	8
1	De interactionele theorie	15
1.1	Inleiding	16
1.2	Het model van Leary	17
1.3	Gesproken taal en lichaamstaal	23
1.4	Gepast en ongepast gedrag	25
1.5	Toepassingen, kritiek en consequenties	26
1.6	Samenvatting	29
1.7	Vragen	30
2	De interactionele theorie als instrument voor diagnostiek	31
2.1	Inleiding	32
2.2	Interactieposities in termen van sociale vaardigheden	32
2.3	Omgevingsreacties in termen van complementair en symmetrisch gedrag	35
2.4	Analyse van de interactiesituatie	38
2.5	De vragenlijst als hulpmiddel	40
2.6	De computerversie	44
2.7	Samenvatting	45
2.8	Vragen	46
3	De interactionele theorie als instrument voor verandering	47
3.1	Inleiding	48
3.2	Veranderingen in de interactiesituatie tussen het kind en de opvoeder	49
3.3	Veranderingen in de interactiesituatie tussen het kind en de andere kinderen	58
3.4	Valkuilen en ladders bij de implementatie van Interactiewijzer	61
3.5	Stappenplan	64
3.6	Interactiewijzer en oplossingsgericht werken	66
3.7	Samenvatting	71
3.8	Vragen	72
4	Het kind en de professionele opvoeder	73
4.1	Leiden en Advies geven	76
4.2	Zorgen	84
4.3	Volgen	90
4.4	Afwachten	97
4.5	Zich terugtrekken	104
4.6	Protesteren	113
4.7	Strijden	121
4.8	Winnen	134

5 Het kind en de andere kinderen 141

5.1	Leiden en advies geven	144
5.2	Zorgen	153
5.3	Volgen	159
5.4	Afwachten	164
5.5	Zich terugtrekken	172
5.6	Protesteren	178
5.7	Strijden	187
5.8	Winnen	193
5.9	Oefenvoorbeelden	198
5.10	Aanvullende trainingsprogramma's	223
	Nawoord	229
	Noten	230
	Literatuur	233

Bijlagen 239

I	Lijst sociale vaardigheden	240
II	Aanwijzingen voor het gebruik van de BOTS-vragenlijst en de interactiewielen	241
III	De 'BOTS'-vragenlijst	243
IV	Interactiewielen	249
V	Vragenlijst 'pedagogische stijl'	251
VI	Casus Dennis, casus Pauline	253
VII	Toelichting computerversie	263
VIII	Interactiewijzer voor het Jonge Kind	265
IX	De Kinder-BOTS	268
X	De Jongeren-BOTS	269
XI	Interactiewijzer met Kids' Skills en Mission Possible	270
XII	Antwoorden op vragen hoofdstuk 1, 2 en 3	272
XIII	Ankerpunten voor de professionele opvoeder	277

1

De interactionele theorie

1.1

INLEIDING

Praten over gedragsproblemen bij kinderen roept in professionele opvoedingsituaties vaak een Babylonische spraakverwarring op. Oorzaak, gevolg en aanpak zijn dankbare onderwerpen voor discussies waar de vonken vanaf kunnen vliegen. Een eerste reden daarvoor is vaak het ontbreken van een helder begrippenkader dat iedereen zou kunnen hanteren en dat men zich gemakkelijk eigen kan maken voor het omschrijven van problemen. Een tweede reden is gelegen in de verschillende 'geloven' die er te vinden zijn voor zowel verklaring als oplossing van problemen met kinderen.

Een belangrijke scheidslijn lijkt te liggen tussen opvattingen die gedrag vooral bespreken als een eigenschap, een karaktertrek van het kind en opvattingen die het gedrag verklaren vanuit de omgeving waarin het kind leeft. De trektheorieën gaan daarbij uit van problemen in het individu, die overwegend biologisch zijn te verklaren. De leertheorieën leggen de nadruk op omgevingsvariabelen. Tegenwoordig is dit grotendeels een schijnbare en achterhaalde tegenstelling, omdat de wetenschap het er inmiddels wel over eens is dat de wisselwerking tussen factoren in en rondom het kind uiteindelijk zijn weerslag vindt in het ontwikkelingsverloop van het kind (Rutter, 2006).

De discussie vindt dan ook meestal plaats over hoeveel nadruk op bepaalde factoren moet liggen als het gaat om de verklaring en mogelijke oplossingen van problemen. Precies op die scheidslijn van 'kenmerken van het kind' en 'kenmerken van de omgeving' reiken wij een begrippenkader aan om de situatie bij gedragsproblemen met kinderen in kaart te brengen. Daarnaast werken wij vanuit datzelfde begrippenkader directe houdings- en handelingsadviezen uit. We denken dit begrippenkader gevonden te hebben in het theoretisch model van Leary (1957). Het voordeel van deze theorie is dat ze alle ruimte laat voor andere verklarings- of hulpverleningsmodellen. Bijvoorbeeld:

Ton stelt zich agressief en verongelijkt op.

Daarvoor wordt hij door de leraar gecorrigeerd en bestraft. Dit roept bij Ton weer het idee op dat hij in de klas overal de schuld van krijgt en dat versterkt hem weer in zijn agressieve en verongelijkte houding, waarop de leraar...

Zo'n beschrijving van een interactionele cirkel sluit niet uit dat er een biologische reden is waarom Ton zo agressief reageert, bijvoorbeeld een hormonaal of neurologisch probleem. Ook kan er thuis scheidingsproblematiek spelen waarover Ton verschrikkelijk boos is. In het eerste geval kan hulp met medicatie nodig zijn en in het tweede geval speltherapie om de echtscheidingsproblematiek te kunnen verwerken. Maar, intussen moet de leraar of de groepsleider wel verder met Ton in de groep. De vraag voor hem is hoe de interactionele cirkel het beste kan worden doorbroken. Voor de beantwoording van deze vraag sluiten we aan bij het model van Leary.

We beschrijven in de volgende paragraaf een aantal hoofdkenmerken van het model van Leary. Daarna behandelen we het begrip lichaamstaal om te verduidelijken wat bedoeld wordt met het bevelsaspect van communicatie. Verder

geven we vanuit de interactionele theorie een nadere omschrijving van gepast en ongepast gedrag.

Ten slotte behandelen we de toepassingsterreinen van deze theorie, de kritiek op het interactionele model en de consequenties hiervan voor toepassing in de pedagogische praktijk.

1.2

HET MODEL VAN LEARY

Leary geeft een overzicht van de verschillende manieren waarop mensen zich tot elkaar kunnen verhouden. Persoonlijke kenmerken worden door hem beschreven in termen van interactioneel gedrag. Hij betoogt dat eigenschappen van mensen hoofdzakelijk gevormd worden in de interactie tussen mensen. Van belang daarbij is dat de mens voor zijn veiligheid en voor zijn kansen om te overleven sterk is aangewezen op anderen en daarmee op zijn interpersoonlijke omgangsstijlen. Zo moet iemand bijvoorbeeld in een gevaarlijke situatie het initiatief kunnen nemen als anderen het nalaten. Of, iemand moet om hulp kunnen vragen als hij echt niet uit een probleem kan komen.

Leary benadrukt hierbij de wederkerige beïnvloeding. Het gedrag van A beïnvloedt B en de reactie van B beïnvloedt weer A, enzovoort. Daarbij seint iemand als het ware een boodschap uit en beïnvloedt daarmee een ander en tegelijkertijd wordt hij weer beïnvloed door de boodschap die een ander uitzendt. Deze ingewikkelde beïnvloedingspatronen blijken aan bepaalde wetmatigheden te beantwoorden. Leary en na hem Kiesler (1983), Wiggins (1999) en Benjamin (2003) hebben die wetmatigheden in kaart gebracht en onderzocht. Deze wetmatigheden worden in deze paragraaf summier behandeld en komen in de hoofdstukken 2 en 3 uitgebreider aan bod.

Interactioneel gedrag heeft volgens Leary een basale overlevingsfunctie. De drijvende kracht achter interpersoonlijk gedrag is de vermindering van angst en dan vooral van verlatings- en vernietigingsangsten. Tevens wordt getracht een gevoel van eigenwaarde op te bouwen en in stand te houden. Mensen proberen de aard van hun relaties met anderen zo te beïnvloeden dat ze bepaalde gedragingen niet hoeven te vertonen. Ze vermijden daarbij zo veel mogelijk interactiesituaties waarin ze zich onzeker en onveilig voelen. De een bezweert onzekerheid door van zich af te bijten en zich te poneren, een ander door een overdreven vriendelijke stijl en weer een ander vermijdt een afhankelijke positie en neemt steeds de leiding.

Door dit vermijdingsgedrag wordt het interactierepertoire natuurlijk ingeperkt en kunnen zich door gewoontevorming karakteristieke interactiestijlen ontwikkelen. Het zal duidelijk zijn dat deze stijlen niet plotseling,

maar geleidelijk van kindsbeen af in een voortdurende wisselwerking worden ingeslepen.

Vanuit de interactionele theorie valt bijvoorbeeld te verklaren waarom een kind steeds in een extreme slachtofferpositie zit. Ogenscheinlijk levert hem dat toch geen voordeel op! De stelling is echter dat hij zich in die positie 'veilig' voelt, vooral omdat het voor hem een bekende en vertrouwde positie is. In de beleving van het slachtoffer is het ondenkbaar dat andere kinderen hem waarden of hem vragen mee te spelen. Zijn denkstijl is dat er wel iets mis met hem zal zijn, omdat anderen een hekel aan hem hebben. Hij verdient niet anders en seint dat uit. Als er een paar potentiële pesters in de groep zitten, is de interactionele cirkel rond.

Millon (2011) heeft in dit verband de vroege ontwikkelingsgeschiedenis van mensen met een vermijdende omgangsstijl onderzocht. Ouderlijke verwerping en verwaarlozing, maar ook belachelijk maken en vernedering door leeftijdsgenoten blijken in de ontstaansgeschiedenis van deze omgangsstijl een belangrijke rol te spelen. Zo iemand weet als het ware niet beter dan dat hij betrekkelijk geïsoleerd leeft en maakt onbewust met zijn gedragsstijl dat idee waar.

Tot dezelfde conclusie komt Schwartz (1993) na een onderzoek welke gedragspatronen ertoe leiden dat kinderen in de basisschoollleeftijd langdurig door leeftijdsgenoten worden gepest. De onderzoeksgegevens tonen aan dat er sterke verbanden bestaan tussen het ontstaan van chronisch gepest worden en onderdanig sociaal gedrag. Als slachtoffers al eens pogingen ondernemen om anderen te overreden te stoppen, zijn die signalen onduidelijk en worden ze meestal door de andere kinderen nauwelijks onderkend.

Dezelfde patronen zijn door Wahler & Dumas (1986) gevonden bij hun studie naar extreem agressief gedrag bij kinderen. Zij komen tot de conclusie dat vooral de onvoorspelbaarheid en de willekeur van gewelddadige reacties van de ouders agressieve patronen bij hun kinderen blijken op te roepen. Echter, de kinderen provoceren op hun beurt weer afwijzend gedrag bij hun ouders op momenten van rust. Dit uitdagend agressieve gedragspatroon generaliseren ze naar andere situaties bij andere personen en op die manier creëren ze voor hen herkenbare situaties.

De accenten in verschillende vormen van interactioneel gedrag worden kennelijk in de kindertijd gelegd. Sommige kinderen hebben zulke beperkte gedragsalternatieven tot hun beschikking waardoor ze hun omgeving als het ware dwingen op een vrij eenduidige, weinig gevarieerde manier op hen te reageren. Dit noemen we het 'bevelaspect' van de communicatie. De uitgelokte reactie uit de omgeving zorgt dat het gedrag van dat kind in stand wordt gehouden. Hier volgt een voorbeeld:

Vera stelt zich altijd teruggetrokken op en mijdt andere kinderen zo veel mogelijk.

Daarmee moedigt ze haar omgeving nauwelijks aan zich met haar bezig te houden. Het bevelaspect van haar gedrag zou je kunnen omschrijven als: 'laat mij maar', wat dan ook prompt gebeurt. Maar juist omdat ze met rust gelaten wordt, krijgt Vera het idee dat ze niet de moeite waard is en dat versterkt weer haar teruggetrokken opstelling. De kinderen laten haar daardoor nog meer links liggen en...

Wat over het kind gezegd kan worden, geldt ook voor de professionele opvoeder. Een vriendelijk-tolerante groepsleider roept andere reacties op bij kinderen dan een groepsleider die zich kribbig en autoritair opstelt. Er kunnen dan vooral problemen ontstaan als een kind niet goed weet om te gaan met de favoriete pedagogische stijl van een opvoeder. In het volgende voorbeeld wordt zo'n situatie geschetst:

Arno is een groepsleider die zich eigenlijk ergert aan 'doetjes'. Hij weet dat hij er voorzichtig mee moet zijn, maar toch...

Hij heeft liever 'Jantjes Beton'... Hij stimuleert in feite vooral de jongens om flink te zijn, niet afhankelijk, maar... voor hem moeten ze wel ontzag hebben. Van wat uitdaging op dat laatste vlak geniet hij echter ook en de meeste kinderen voelen dat ook zo aan. ('Probeer me maar eens uit, kom maar op!'). Jochum is nou net zo'n kind dat zoiets nooit doet. Hij is snel ontmoedigd, verdedigt zich niet en durft niets. Het verdere verloop laat zich min of meer voorspellen. De kans is groot dat de groepsleider te hard gaat trekken aan Jochum, hem overvraagt, uiteindelijk teleurgesteld in hem raakt en zich meer gaat richten op de stoerdere types.

TWEE DIMENSIES

De interacties tussen mensen kunnen in eindeloze variaties en nuanceringen beschreven worden. De rijkdom aan verschillende manieren van omgaan tussen mensen is zo overweldigend, dat het haast onwaarschijnlijk lijkt om een indeling te maken. Toch blijkt uit onderzoek van Kiesler (1983) en McLemore & Brokaw (1987) dat er een bevredigende indeling is te maken met behulp van de twee dimensies die Leary opvoert.

Leary hanteert in zijn model een 'dominantiedimensie' en een 'affiliatie-dimensie'. Op de dominantiedimensie kan het machtsaspect in een relatie worden aangegeven en op de affiliatiedimensie het nabijheidsaspect. De vooronderstelling is dat mensen als het ware steeds met elkaar 'in onderhandeling' zijn over twee centrale thema's: hoeveel controle willen we op elkaar uitoefenen (het machtsaspect) en hoe vriendelijk of vijandig willen we tegenover elkaar staan (het nabijheidsaspect).

In het model staan de twee dimensies loodrecht op elkaar en kunnen de assen worden benoemd in de termen:

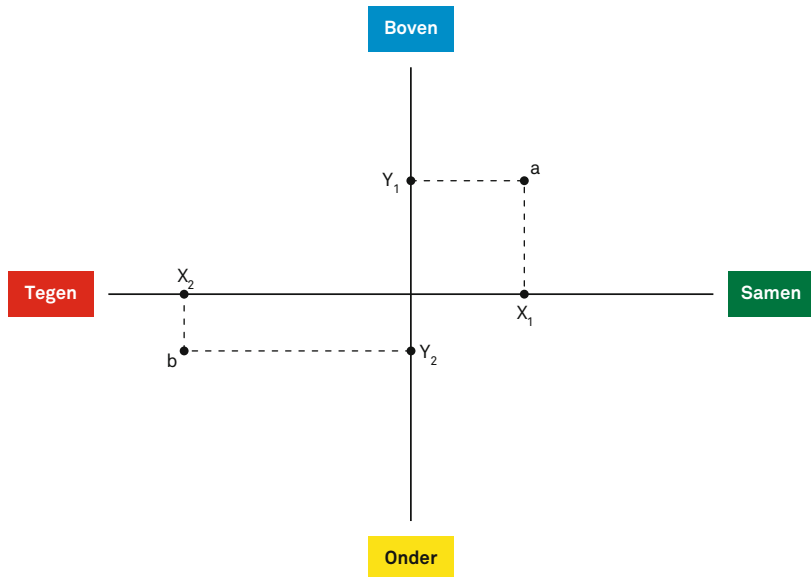
BOVEN-ONDER en TEGEN-SAMEN

Met *boven-onder* wordt bedoeld dat in het interactionele gedrag van mensen een 'bevelsaspect' te onderkennen is, dat aangeeft hoe de hiërarchische verhouding wordt gezien of wordt gewenst. Met andere woorden: er is op een schaal aan te geven in welke mate iemand zich met bepaald gedrag in een leidende, gelijkwaardige of afhankelijke positie ten opzichte van de ander opstelt.

Met *tegen-samen* wordt bedoeld dat tegelijkertijd ook een 'bevelsaspect' te onderkennen is, dat aangeeft in hoeverre de verhouding wordt gezien of gewenst als nabij-vriendelijk of oppositioneel-afstandelijk (het nabijheidsaspect van de relatie). Met andere woorden: er is op een schaal aan te geven in welke mate iemand meer op de ander of meer op zichzelf gericht is.

Iedere vorm van interactioneel gedrag kan vervolgens worden weergegeven door een punt in het assenstelsel (zie figuur 1.1) en wordt opgebouwd uit een Boven-Onder component (Y) en een Samen-Tegen component (X). De afstand van de kruising van het assenstelsel kan gezien worden als een maat voor de frequentie of de intensiteit van het vertoonde gedrag. In de figuur geeft punt a aan dat op de nabijheids-as duidelijk in de richting van 'Samen' gescoord wordt (X_1) en tegelijk op de dominantie-as duidelijk in de richting van 'Boven' (Y_1). Punt b geeft aan dat met een behoorlijke overdrijving gescoord wordt op de nabijheids-as in de richting van 'Tegen' (X_2) en tegelijk bijna neutraal op de dominantie-as, licht in de richting van 'Onder' (Y_2).

FIGUUR 1.1
HET TWEE-
DIMENSIONALE
ASSENSTELSEL
VAN LEARY

De gelijktijdige onderkenning van de twee genoemde dimensies in elk interactioneel gedrag van mensen geeft ons de mogelijkheid dat gedrag in vier hoofdvarianten te beschrijven:

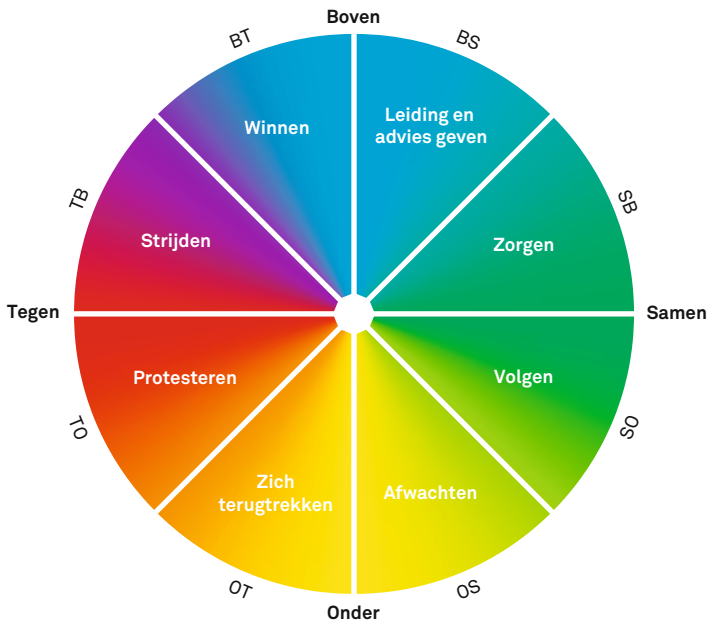

- **Boven en Samen:** Ik stel me leidend en solidair op ten opzichte van de ander en 'beveel' hem daarmee vriendelijke volgzzaamheid.
- **Onder en Samen:** Ik stel me afhankelijk en vriendelijk op ten opzichte van de ander en 'beveel' hem daarmee om welwillend het initiatief te nemen.
- **Onder en Tegen:** Ik stel me onderdanig, maar ook wantrouwend of vijandig op ten opzichte van de ander en 'beveel' hem daarmee mij maar met rust te laten, of me af te wijzen.
- **Boven en Tegen:** Ik stel me superieur en in oppositie ten opzichte van de ander op en 'beveel' hem daarmee ontzag voor me te hebben.

ACHT OCTANTEN OF INTERACTIONELE POSITIES

Wanneer binnen iedere hoofdvariant nog eens een onderscheid gemaakt wordt op welke as de meeste nadruk valt bij bepaald gedrag, dan ontstaat een schema met acht gebieden, ook wel octanten genoemd. Dit schema staat bekend onder de naam 'de interactieeros van Leary'.

Leary heeft een circulaire ordening gemaakt van een groot aantal interpersoonlijke gedragingen. Karakteristiek voor deze ordening in een cirkel is dat gedragingen die op elkaar lijken dicht bij elkaar liggen en gedragingen die sterk van elkaar verschillen liggen ver van elkaar. In de cirkel is geen begin- en geen eindpunt aan te geven.

FIGUUR 1.2
GLOBALE
TYPERING
VAN SOCIALE
VAARDIGHEDEN
VAN DE
ACHT INTER-
ACTIONELE
POSITIES

In figuur 1.2 geven we met een steekwoord aan wat naar ons idee een karakteristieke omschrijving is voor het betreffende interactionele gebied, zonder hiermee de hele lading te willen dekken. Met behulp van deze figuur kan de circulaire ordening van de sociale vaardigheden beter worden verduidelijkt. Stel, we gaan in de cirkel met de wijzers van de klok mee en het startpunt is 'volgen'. Dan ligt 'afwachten' dichtbij 'volgen', 'strijden' ligt het verst weg van 'volgen' en via de daaropvolgende posities komen we uit op 'zorgen', dat weer dichtbij 'volgen' ligt. Het principe van circulaire ordening van nabij en veraf gelegen sociale vaardigheden kan gebruikt worden voor de diagnostiek en de handelingsplanning. We werken dat in de volgende hoofdstukken uit.

Kessel (1975) heeft nader uitgewerkt dat door iedereen verschillend inhoud wordt gegeven aan de acht posities. Ieder heeft als het ware zijn eigen karakteristieke interactieprofiel. Een voorbeeld van zo'n profiel zou kunnen luiden:

Peter kan zeer goed voor anderen zorgen (Samen-Boven) en daarbij ook nog redelijk leiding en advies geven (Boven-Samen), maar als het aankomt op strijden en voor iets vechten (Tegen-Boven) of afwachten en zich afhankelijk opstellen (Onder-Samen), dan schiet hij tekort.

Kessel & Van der Linden (1973) hebben tevens interessante aanknopingspunten gegeven om het interactionele gedrag binnen elk octant van de interactieroos te beoordelen op zes verschillende criteria:

- a Hoe omschrijft de persoon in kwestie met dat gedrag zichzelf op dat moment?
- b Hoe omschrijft hij daarmee de ander(en)?
- c Wat voor 'voorstel' gaat er van dat gedrag uit voor de relatie tussen hen?
- d Welke communicatiestijl gebruikt hij daarvoor?
- e Welke reactie van de ander(en) lokt dat uit?
- f Is het (eerste) gedrag van de persoon in kwestie functioneel of disfunctioneel?

We kunnen bovenstaande beoordelingscriteria, bij wijze van illustratie, op de interactie tussen ons als auteurs van dit boek en de lezers betrekken. De interactionele situatiebeschrijving ziet er dan als volgt uit.

Als auteurs plaatsen we ons merendeels in de positie Boven-Samen.

- ad a We omschrijven onszelf als 'wij weten meer dan de lezer'.
- ad b We omschrijven de lezer als iemand die onze hulp en inzichten kan gebruiken.
- ad c Ons voorstel is dat dit boek bestudeerd wordt en dat de lezer zich de inhoud van dit boek eigen maakt. Op die manier 'luistert' de lezer naar ons, volgt hij ons.
- ad d Onze stijl is dat wij voortdurend aan het woord zijn, kennelijk met veel problemen raad weten en die willen oplossen. Het een en ander wordt